

ДЕПОПУЛЯЦІЯ ТА СТАРІННЯ НАСЕЛЕННЯ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

В статті розглядаються сучасні особливості депопуляції та старіння населення в Україні на тлі ситуації в інших європейських країнах. Аналізуються виклики, породжувані депопуляцією, та соціально-економічні наслідки поглиблення старіння населення: вплив на обсяг та якість сукупної робочої сили, демографічне навантаження на працездатний контингент, інші соціально-економічні параметри та на можливості забезпечення сталого економічного розвитку країни на довгострокову перспективу.

In the paper there are considered the modern features of the depopulation and senescence of the inhabitants of Ukraine on the background of the situation in other European countries. There are analyzed the challenges, generated by the depopulation, and the social-economic consequences of the population senescence intensification: influence on the capacity and quality of the cumulative labor force, demographic load on the able to work contingent, the other social-economic parameters and possibilities of the insurance of the stable economic state development for the long-term perspective.

Вступ. Старіння населення — закономірний і незворотний процес, неодмінний атрибут і супутник соціально-економічного прогресу й демографічної модернізації. Загальноцивілізаційна тенденція зниження народжуваності, характерна для розвинутого світу протягом останніх сторіч, у поєднанні з досягнутими успіхами у подовженні тривалості життя виступають детермінантами прискореного старіння населення і з часом породжують у старіючому населенні ризик виникнення і закріплення *депопуляційних явищ*, тобто перевищення кількості померлих над числом народжених.

Перебіг процесу старіння та його детермінанти почали привертати увагу науковців доволі давно. Серед фахівців-демографів та соціологів, які одними з перших почали всебічно досліджувати старіння населення, слід, насамперед, назвати польського демографа Е. Россега [1] (автора відомої і донині широко використовуваної шкали для оцінки рівня постаріння) та француза А. Сові [2]. Проблематика старіння і його зв'язки з перебігом основних демографічних процесів та результативними параметрами відтворення населення на етапі першого демографічного переходу детально розглядалися у роботах відомих демографів із далекого і близького зарубіжжя А. Вишневського, А. Ландрі, З. Павліка, С. Престона та інших [3–6].

Разом з тим такі взаємопов'язані демографічні процеси, як падіння народжуваності до надзвичайно низького рівня, *поширення депопуляційних тенденцій та прогресуюче старіння населення* у розвинутих країнах, особливо активізувались саме в останні десятиліття. Вже у ХХ сторіччі, яке із демографічних позицій найчастіше характеризується як „століття зростання”, у розвинутому світі з'явилися «антиподи» проблеми швидкого зростання чисельності населення — різке падіння народжуваності та прояви депопуляції, а також чітко виявилися ознаки перетворення проблеми старіння населення на одну із ключових і найбільш довготривалих соціально-демографічних проблем. За результатами більшості сучасних демографічних прогнозів, а поточне ХХІ ст. буде для планети саме „століттям старіння». До того ж, як вважають експерти ООН, у випадку збереження наявних демографічних тенденцій у більш розвинутих регіонах світу на найближчі 10-15 років можливе збільшення чисельності населення тут буде забезпечуватися виключно за рахунок міграції, причому надалі прогнозований приплив мігрантів навряд чи зможе компенсувати очікуване перевищення смертності над народжуваністю у цих регіонах.

Тож не випадково тематика депопуляції, старіння населення та їх наслідків в останній чверті минулого – на початку поточного століття стала однією з найбільш активно досліджуваних як власне демографами, так і економістами, а також фахівцями, які розглядають питання старіння та низку супутніх проблем у широкому соціогуманітарному контексті [7-11]. Серед вітчизняних науковців, які вивчають проблеми депопуляції та різні аспекти старіння населення, слід, насамперед, відзначити фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України С. Пирожкова, Н. Левчук, В. Піскунова, С. Піскунова, В. Стещенко, П. Шевчука й ін. [12-18], а також співробітників Інституту геронтології АМН України В. Безрукова, В. Чайковську та інших [19, 20].

Слід зазначити, однак, що низка питань, які стосуються депопуляції й старіння населення в Україні та їх впливу на соціально-економічні параметри (обсяг та якість робочої сили, склад соціальних інвестицій тощо), залишаються недостатньо дослідженими. З огляду на це, метою нашої роботи є відображення особливостей депопуляції та специфіки процесу старіння населення в Україні, його перебігу та очікуваних соціально-економічних наслідків на перспективу.

Основний розділ. Депопуляція в Україні, яка на загальнонаціональному рівні спостерігається з початку періоду незалежності нашої країни (1991 р.), через свою масштабність і швидке наростання протягом 1990-х (див. рис. 1) стала настільки яскравим проявом демографічного неблагополуччя, що її певний час ототожнювали з самим поняттям демографічної кризи.

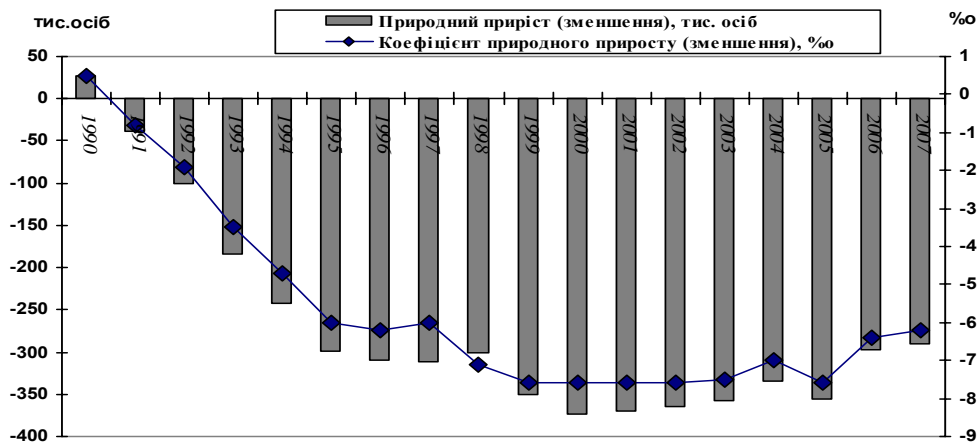

Рис. 1. Природний приріст (зменшення) та коефіцієнт природного приросту (зменшення) населення в Україні у 1990 – 2007 рр. (Джерело: дані Державного комітету статистики України)

Водночас явище депопуляції – скорочення чисельності населення за рахунок його природного руху – на європейських теренах нині вже перестало бути екстраординарним: близько третини європейських держав на сьогодні фіксують природний убуток населення. Справедливості заради слід зазначити, що значна частка європейських країн з відчутним загальним і природним убутком населення нині представлена саме державами Східної й Центральної Європи та деякими іншими європейськими країнами з пострадянського простору (як-от: Російська Федерація та країни Балтії), де загальна соціально-демографічна ситуація дійсно лишається дуже несприятливою. Україна серед європейських країн вирізняється саме масштабністю й затяжним характером депопуляції. Наразі (за станом на 2008 р.) у складі європейських країн, охоплених депопуляцією, найвищий показник природного зменшення населення (-0,6‰) фіксується саме в Україні, близьким до нього є показник для Болгарії (-0,5‰) [21].

Характеризуючи специфічні риси депопуляції у межах самої України, слід, насамперед, наголосити на вищій інтенсивності природного убутку населення та довготривалості депопуляційних тенденцій у сільській місцевості країни, де перевищення числа померлих над кількістю народжених спостерігається вже майже тридцятиріччя (з 1979 р.). У регіональному розрізі найбільш інтенсивно нині скорочується внаслідок депопуляції чисельність населення ряду східних і південно-східних областей (Донецька, Кіровоградська, Луганська, Сумська), а також регіонів центра й півночі країни (Полтавська, Черкаська, Чернігівська області) із населенням, яке виділяється на тлі всієї країни найбільш високими показниками постаріння.

У цілому ж Україна вже тривалий час відноситься до країн з доволі високим рівнем старіння населення: за значенням традиційного показника постаріння – часткою осіб віком 60 років і старше у загальній чисельності населення – наша країна посідає 11 місце у світовій ієрархії рівня демографічного постаріння. Однак при цьому слід зазначити, що через порівняно низьку (за мірками розвинутого світу) тривалість життя населення в Україні, за більш сучасним показником старіння населення — питомою вагою у населенні тих, кому за 65 років — наша країна ще поступається багатьом розвинутим європейським державам, а отже — і всій сукупності країн Європейського Союзу, однак є «старішою», ніж наприклад Данія та Угорщина, Канада чи США (рис. 2).

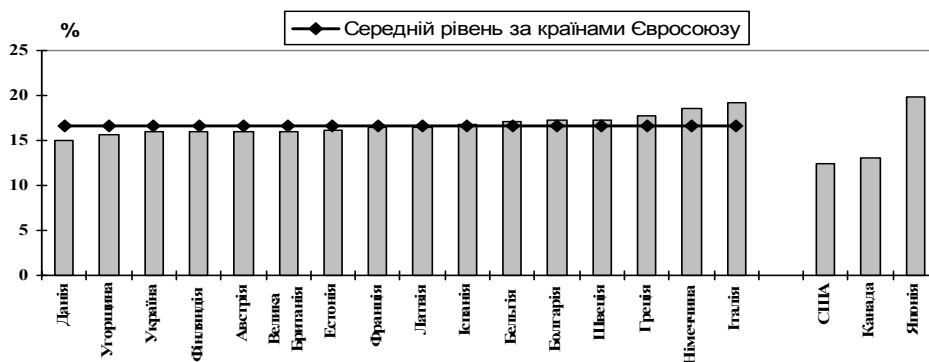

Рис. 2. Частка населення у віці 65 років і старше в Україні, країнах Європейського Союзу та деяких країнах інших регіонів світу у 2006 р. (Джерело: Europe in figures-2006. — Eurostat yearbook, 2006)

Специфіка процесу старіння в Україні в останні десятиліття визначається тим, що його поглиблення відбувається під впливом падіння народжуваності на тлі несприятливої у цілому динаміки середньої тривалості життя, що принципово вирізняє перебіг цього процесу у нашій країні порівняно з розвинутими європейськими державами, які досягли за цей період певних успіхів у зниженні смертності й подовженні

тривалості життя населення. Крім того, на показники постаріння у нашій країні традиційно накладають свій відбиток «демографічні хвилі», котрі зумовлюють істотні коливання чисельності вікових контингентів, які перетинають відмітку першого порогу старості (60 років) або ж 65-річчя. Тому за збереження загальної тенденції прогресуючого старіння населення в Україні за усю другу половину XX сторіччя, в окремі періоди частки населення, старшого 60(65) років, тимчасово знижувались, що було пов'язано із вступом до спільноти літніх осіб менш численних поколінь (наприклад тих, які пережили воєнне лихоліття). Так, подібне явище стосовно контингенту осіб, які досягли першого порогу старості, можна спостерігати в Україні вже у поточному десятиріччі, коли на тлі скорочення загальної чисельності населення і поступового підвищення частки тих, кому більше 65 років, питома вага осіб, старших 60 років незначно зменшилась, оскільки раннього пенсійного віку (60-64 років) досягли саме нечисленні покоління, народжені під час Другої світової війни (табл. 1).

Для України характерні також суттєві відмінності щодо рівня старіння населення залежно від типу поселення. Значно вищим рівнем постаріння вирізняється сільське населення, віковий склад якого «знесилений» масовою міграцією молоді й осіб середнього працездатного віку у міста. Тож найстарішим демографічним контингентом в Україні наразі є сільські жінки (рис. 3).

Таблиця 1

Динаміка показників старіння населення в Україні у 2000 – 2007 рр.

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Частка населення віком 60 років і старше, %**	21,1	21,4	21,3	21,0	20,8	20,4	20,3	20,3
Частка населення віком 65 років і старше, %**	14,1	14,4	15,0	15,5	15,9	16,2	16,4	16,3

Джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики України

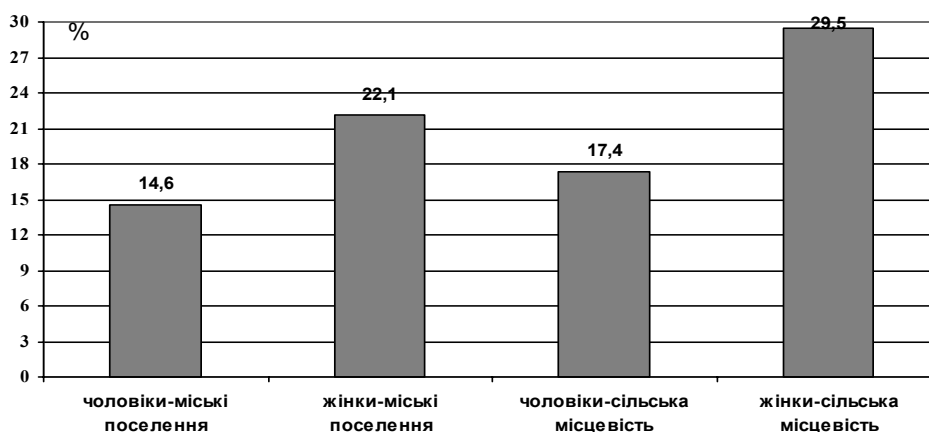

Рис. 3. Частка населення у віці 60 років і старше за типом поселення та статтю в Україні (на початок 2008 р.; джерело: розрахунки за даними Державного комітету статистики України)

І нарешті, в Україні спостерігається суттєва регіональна варіація рівнів постаріння населення. До «старіших» областей країни відносяться північні та північно-східні, до відносно «молодих» належать західні та південні регіони. Найвищим рівнем постаріння вирізняється Чернігівська область, де показник середнього віку населення за станом на початок 2008 р. дорівнює 42,8 року, а найнижчим — населення Закарпатської області, середній вік якого становить 34,3 року [22, с. 50].

З огляду на сучасні вітчизняні й загальноєвропейські тенденції демографічного розвитку можна стверджувати, що Україну очікує поглиблення процесу старіння її населення на середньо- і довгострокову перспективу. Як свідчать різні варіанти демографічних прогнозів для України³, саме поточне сторіччя буде періодом триваючого старіння її населення. Безальтернативним, навіть за певного підвищення рівня народжуваності в країні, лишається й збереження тенденції депопуляції в Україні на перспективу.

Про перебіг процесу старіння населення та його результати на період до 2050 р. дають уявлення відповідні показники, розраховані на базі середнього варіанту демографічного прогнозу, розробленого Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, які представлено у табл. 1.

Із таблиці видно, що за станом на 2020 р. відмітку першого порогу старості перетнуть двоє з кожних дев'яти жителів України, а майже шоста частина населення країни буде представлена особами, старшими 65 років. До початку 2030 р. вже кожен четвертий житель України буде у віці 60 років і старше та більш ніж двоє з кожних одинадцяти — у віці понад 65 років. У довгостроковій же перспективі (за станом на початок 2050 р.) літніх осіб, яким за 60, у населенні України буде близько третини, а тих, кому 65 років і більше — ледве не четверта частина.

³ Тут і далі у дослідженні автор орієнтується на параметри демографічного прогнозу для України, виконаного в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України /http://www.idss.org.ua/proj_08.xls

Показники старіння населення України на період до 2050 р.

Роки (за станом на початок року)	Частка осіб віком 60 років і старше у загальній чисельності населення, %	Частка осіб віком 65 років і старше у загальній чисельності населення, %
2010	20,7	15,6
2015	21,4	15,2
2020	22,7	16,0
2025	24,2	17,4
2030	24,9	18,9
2040	27,6	20,6
2050	32,1	23,8

Джерело: розрахунки за середнім варіантом демографічного прогнозу України на період до 2050 р., розробленого Інститутом демографії та соціальних досліджень НАНУ

Прискорене старіння населення на тлі низької народжуваності й депопуляції в Україні є одним із тих демографічних феноменів, які уособлюють не лише сучасні проблеми з відтворенням населення у нашій країні, а й мають довготривалий вплив на усі сторони життєдіяльності суспільства. У суто демографічному сенсі постаріння населення України гальмуватиме процес її виходу з депопуляції, міцно утримуючи замкнене коло «низька народжуваність – старіння – депопуляція». Депопуляція ж у поєднанні з інтенсивним міграційним відтоком (молоді й осіб середнього віку) із сільської місцевості у перспективі породжує певну загрозу можливого обезлюднення окремих територій.

Із соціально-економічних позицій найбільш суттєвим наслідком старіння населення та його сталого природного убутку є те, що згадані демографічні тенденції зумовляватимуть подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу населення в Україні. Зокрема, вже у найближчі п'ятнадцять-двадцять років абсолютна і відносна чисельності перспективних з точки зору формування і відтворення трудового потенціалу населення його вікових контингентів (осіб допрацездатного і працездатного віку) в Україні має помітно скоротитися. Серед соціально-економічних наслідків активізації процесу старіння — збільшення демоекономічного навантаження на працездатне населення (та на соціальні статті бюджету), старіння самого працездатного населення, уповільнення оновлення знань та ідей, гальмування науково-технічного прогресу, загострення проблем самотності осіб похилого віку та необхідності їх соціальної підтримки, економічного забезпечення і т. ін. У цілому ж старіння населення та породжувані ним виклики вимагають кардинальної перебудови всієї соціально-економічної системи, пристосування суспільства й економіки до особливостей „старого” населення, в якому кількість споживачів перевищує чисельність економічно активного населення [5, с. 213-214].

Згідно з середнім варіантом багатоваріантного демографічного прогнозу, розробленого фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, найбільш вірогідним є скорочення загальної чисельності населення України до початку 2020 р. до 43,3 млн осіб, тобто більш ніж на три мільйони (або на 6,7%) порівняно з нинішньою його чисельністю. При цьому контингент населення працездатного віку зменшиться майже на 3,7 млн осіб (або на 13,0%), незначно збільшиться чисельність дитячо-підліткових (допрацездатних) контингентів, при цьому кількість осіб старше працездатного віку — зросте на півмільйона (або на 4,5%)⁴. За імовірного загального скорочення чисельності населення України до 2050 р. більш ніж на 18%, чисельність його працездатного контингенту зменшиться більш як на 1/3. Розрахунки чисельності та частки населення у вікових межах нинішнього інтервалу його працездатності, які демонструють невинне скорочення чисельності і частки працездатних контингентів, представлено у табл. 3.

Показники чисельності контингентів населення працездатного віку в Україні на період до 2050 р.

Роки (за станом на початок року)	Населення працездатного віку	
	тис. осіб	у % до загальної чисельності населення
2010	27 581,4	60,4
2015	26 080,7	58,7
2020	24 458,7	56,4
2030	23 248,5	56,2
2040	21 260,6	53,7
2050	18 453,5	48,9

Джерело: розрахунки за середнім варіантом демографічного прогнозу України на період до 2050 р., розробленого Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України

Процес скорочення чисельності потенційних працівників (осіб працездатного віку) особливо прискориться у 2015-2020 роках внаслідок виходу у цей час за межі працездатного віку найбільш численних

⁴ Тут і далі розрахунки показників постаріння та інших відносних показників, що характеризують співвідношення вікових груп у населенні України на перспективу, виконано на базі багатоваріантного демографічного прогнозу, розробленого Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України// http://www.idss.org.ua/proj_08.xls

поколінь. Основною причиною прискорення процесу старіння населення у цей період буде не так збільшення тривалості життя, як низька народжуваність у 1990-і – на початку 2000-х рр. та порівняно висока – наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр.

Протягом усього досліджуваного прогностичного періоду в Україні збільшуватиметься також демографічне навантаження на працездатний контингент (рис. 4).

Прогресуюче старіння нації завжди тягне за собою низку соціальних та економічних проблем і протиріч. Так, зростаюче навантаження на соціальні статті бюджету в умовах поглиблення старіння актуалізує потреби щодо збільшення пенсійних коштів, а також пов'язане і з формуванням додаткового «попиту» на медичні послуги з боку літнього населення, з необхідністю вкладень у розвиток спеціальних медичних технологій, орієнтованих на літнє населення, збільшення ресурсів для утримання осіб похилого віку в інтернатних закладах тощо. При цьому у нашій країні необхідність збільшення витрат на підтримання здоров'я громадян похилого віку, пов'язана зі зростанням їх чисельності і частки у населенні, у середньостроковій перспективі поєднуюватиметься з потребою у збільшенні вкладень у здоров'я осіб працездатного віку (з огляду на його незадовільний стан і високу передчасну смертність).

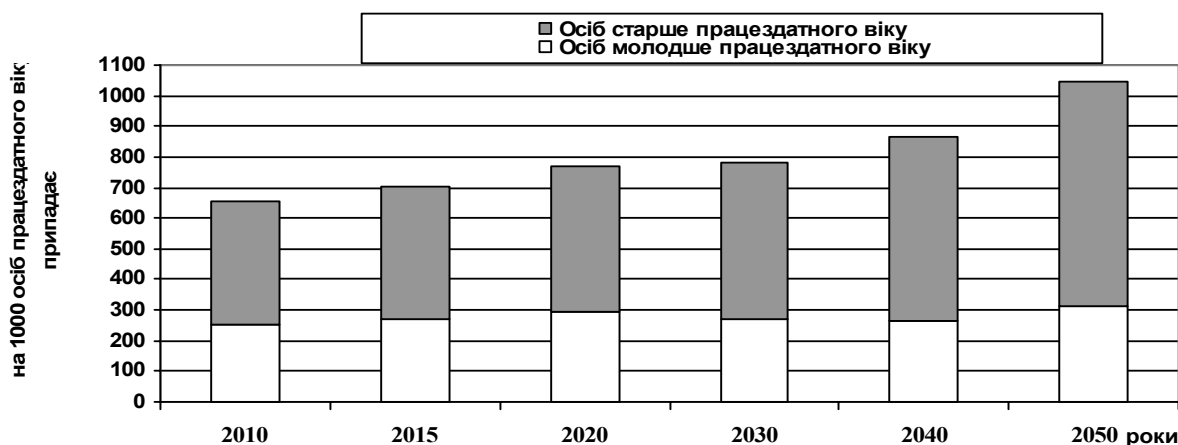

Рис. 4. Демографічне навантаження на населення працездатного віку в Україні на період до 2050 р. (джерело: розрахунки за середнім варіантом демографічного прогнозу України на період до 2050 р., розробленого Інститутом демографії та соціальних досліджень НАНУ)

Висновки. Наша країна протягом усього минулого і поточного десятиріччя охоплена демографічною кризою, однією з відмітних ознак якої є масштабна та затяжна депопуляція, «підживлювана» до того ж високим рівнем постаріння населення. Особливості перебігу процесу старіння населення в Україні визначаються специфікою співвідношення між динамікою народжуваності й смертності у нашій країні у період її незалежності: тривале падіння народжуваності у 1990-і поєднувалось із підвищенням смертності і тому саме відповідні зміни у народжуваності визначають поглиблення старіння й на перспективу. Порівняно низька ж тривалість життя обумовлює ту обставину, що частка осіб віком понад 65 років у населенні України лишається допоки дещо нижчою, ніж у низці найбільш розвинутих європейських країн.

Як масштаби та інтенсивність депопуляції, так і рівень постаріння населення у нашій країні характеризується значними територіальними відмінностями. Гострота і довготривалість депопуляційних явищ, а також і глибина постаріння населення значно вищі у сільській місцевості країни. Особливо високою інтенсивністю природного убутку населення вирізняються східні й північно-східні регіони країни, у низці північних же областей найбільшою є частка літнього і старого населення.

Депопуляційні тенденції та старіння населення породжують певні демографічні труднощі – обмеження щодо ресурсного забезпечення соціально-економічного розвитку на перспективу, оскільки зумовлюють скорочення чисельності й частки працездатних контингентів у населенні, викликають необхідність підвищення соціальних видатків на утримання осіб похилого віку (включаючи як власне пенсійне забезпечення, так і заходи щодо збереження здоров'я тощо). Прогресуюче старіння та нереальність подолання депопуляційних тенденцій в Україні принаймні на середньострокову перспективу диктують необхідність зосередження зусиль на вирішенні проблем пристосування соціальної системи й економічного розвитку до потреб старіючого населення та пошуку шляхів поліпшення якісних параметрів населення й сукупної робочої сили. У контексті поліпшення якості робочої сили як пріоритетного напрямку вирішення трудових ресурсної проблеми в Україні на перспективу варто наголосити, що для нашої країни першочергове значення має не тільки підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня працівників, а й формування освітньо-професійної гнучкості населення, включаючи здатність до засвоєння нових знань, сприйнятливості до інновацій, схильності до професійної мобільності, легкості «звільнення» від застарілих знань та навичок, що особливо актуально в умовах старіння населення та з огляду на необхідність переходу до інноваційної моделі соціально-економічного розвитку.

Література

1. Россет Э. Процесс старения населения. – М., 1968. – 510 с.
2. Сوفي А. Старение населения и продление жизни // Методы демографических исследований. – М.: Статистика, 1969. – С. 48 – 58.
3. Pavlik Z. Nástin populačního vyvoje světa. – Praha, 1964.
4. Landry A. La Revolution Demographique. – Paris, 1934.
5. Preston S. Empirical Analysis of the Contribution of Age Composition to Population Growth // Demography. — 1970. — Vol. 7.— № 4. – P. 417 – 432.
6. Вишневский А.Г. Демографическая революция. – М.: Статистика, 1976.
7. Демографическая модернизация России:1900-2000 / Под. ред. А. Вишневого. – М.: Новое изд-во, 2006. – С. 491 – 495; 521 – 527.
8. Райх Р. Труд наций. Готовясь к капитализму XXI века // Новая постиндустриальная волна на Западе. — М: Academia, 1999. — С. 509 – 527.
9. Bucher H. and Mai R. Depopulation and its consequences for the regions of Europe/ http://www.coe.int/t/e/social_cohesion/population/Depopulation%20issues%20report%202005.pdf
10. Some Macroeconomic Effects of Population Aging on Productivity. <http://jdi.econ.queensu.ca/Files/Conferences/Retirementconferencepapers/Scarth.pdf>
11. Warren C. Sanderson, Scherbov S. A new perspective on population aging // Demographic research.– 2007. – Vol. 16.– Article2. – P. 27 – 58.
12. Пирожков С.И. Демографические процессы и возрастная структура населения // Вибрані наукові праці: У 2 т. Т.1. Демографічний і трудовий потенціал. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – С. 8 – 122.
13. Стешенко В., Піскунов С., Піскунов В. Старіння населення України: стан, етнічні особливості, перспективи // Демографічні дослідження: Вип. 20. – К.: Вид. Ін-ту економіки НАН України, 1998. – С. 125 – 146.
14. Поглиблення депопуляції // Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. – С. 350 – 366.
15. Населення України–2003. Щорічна аналітична доповідь. – Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2004. – 252 с.
16. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – С. 12 – 42.
17. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – С. 107 – 113.
18. 19. Безруков В.В., Вороненко Ю.В. Шляхи вдосконалення медико-соціальної допомоги людям літнього віку в Україні // Проблеми старения и долголетия. — 2004. — 13, № 3. — С. 221 – 224.
19. Чайковська В.В., Вержиковська Н.В., Хаджинова Н.А. Стан організації геріатричної допомоги населенню літнього віку в Україні. – К.: Ін-т геронтології АМН України, 2005.
20. 2008 World Population Data Sheet. – Population Reference Bureau, 2008//<http://www.prb.org/Publications/Datasheets/2008/2008wpds.aspx>
21. Населення України – 2007. Демографічний щорічник. – К.: Державний комітет статистики України, 2008. – 570 с.

Надійшла 15.01.2009 р.

УДК 331.556 (477)

Д. М. ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ, О. А. ОСІЙЧУК
Хмельницький національний університет

**ЗОВНІШНЯ ТРУДОВА МІГРАЦІЯ В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ СТАН, ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ**

Досліджено динаміку зовнішньої трудової міграції населення України за період 2006 – 2008 р. Визначено країни, де сконцентрована найбільша кількість трудових українських емігрантів, як легально, так і нелегально; виділено основні причини та соціально-економічні наслідки зовнішньої міграції населення.

The author researches the dynamics of external migration in Ukraine over a period of time from 2006 to 2008; determines the countries in which the great amount of the Ukrainians are working legally and illegally; singles out the mainest reasons and socio-economic consequences of external migration of Ukrainian population.

Серйозною проблемою України, що потребує негайного розв'язання є надмірна трудова міграція. Щорічно десятки тисяч громадян виїжджають закордон у пошуках роботи, це явище приносить надзвичайно